

УДК 94 : 658.114.8 (477) «192»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.357>

*Микола Виговський, Віктор Доценко, Михайло Жолоб**

ПРОФСПІЛКИ У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ: ДОСВІД УСРР У 1920-1930-Х РР.

Анотація: У статті досліджено трансформацію професійних спілок в Україні упродовж 1920-1930-х рр. Аналізуються ключові етапи інституційного розвитку профспілок, їх організаційна структура, форми участі у виробничій і політичній діяльності, механізми контролю за трудовими ресурсами та соціальними процесами. Особливу увагу приділено процесам більшовизації профспілкового руху, централізації управління, українзації апарату та формуванню системи позаекономічного стимулювання праці. Висвітлюється роль профспілок у реалізації агітаційно-пропагандистських кампаній, кадровій політиці та забезпеченні ідеологічної лояльності трудових колективів. Показано, як профспілки з інституцій соціального представництва поступово перетворилися на інструмент державного контролю в умовах формування радянського тоталітаризму. Окреслено значення історичного досвіду для розуміння сучасних викликів профспілкового руху в Україні. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході та враховує як політичний, так і соціально-економічний вимір діяльності профспілок. Отримані результати поглиблюють уявлення про функціонування владно-ієрархічних механізмів у соціально-трудовій сфері УСРР.

Ключові слова: громадські об'єднання, профспілки, радянська влада, державна політика, ідеологія, кампанії, шефство, Україна, СРСР

Постановка проблеми. У сучасній Україні профспілки часто стикаються з викликами низького рівня довіри, пасивності членства, політичної залежності та обмеженого впливу на соціально-трудові процеси. Вивчення того, як у міжвоєнний період профспілки поступово втратили автономію та перетворилися на інструмент державного контролю, дає змогу краще зрозуміти природу нинішніх структурних і функціональних криз профспілкового руху. Аналіз досвіду більшовизації, централізації управління, формалізації виборних процедур, участі профспілок у репресивних кампаніях та

* Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2874-5528>; e-mail: m.yu.vyhovskiy@edu.udu.ua

Доценко Віктор Олегович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1131-1675>; e-mail: dozenkov@ukr.net

Жолоб Михайло Петрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0745-8412>; e-mail: zholobb@gmail.com

ідеологічному контролі дозволяє критично переосмислити роль профспілок у демократичному суспільстві й уникати повторення історичних помилок у сучасному державотворенні.

Метою статті є аналіз трансформації функцій і механізми діяльності профспілок в Україні протягом 1920-1930-х рр. – від інституцій соціального захисту до інструментів радянського адміністративно-командного апарату.

Огляд літератури. Історіографія діяльності профспілок в Україні протягом 1920-1930-х рр. засвідчує поступову трансформацію цих організацій – від інструменту соціального захисту до складової радянського адміністративно-командного апарату. Є. Костюк визначив доктринальні засади функціонування профспілок на території України у міжвоєнний період, висвітлив історію їх створення та діяльності, особливості організаційної структури й умови членства; проаналізував механізм участі профспілок у здійсненні модернізації промислових підприємств, у створенні системи позаекономічного стимулювання праці; дослідив соціальні аспекти діяльності профспілок, їх участь у розгортанні системи виробничо-технічної освіти¹.

О. Мовчан дослідив трансформацію профспілкового руху в Україні під впливом більшовицької політики упродовж 1920-1928 рр. Автор проаналізував процеси більшовизації профспілок, зокрема централізацію управління, кадрові чистки, примусове членство та інструменталізацію профспілок як «передавального пасу» між комуністичною партією та робітниками. Особливу увагу науковець приділив українізації профспілкового апарату, яка супроводжувалася суперечностями та обмеженими результатами. О. Мовчан наголосив на суперечностях між декларованими демократичними принципами та реальною практикою тоталітарного контролю над профспілками, а також на наслідках частого оновлення профспілкових кадрів².

Агітаційно-пропагандистську діяльність освітянської профспілки під час виборів до рад у 1920-х рр. досліджував В. Проценко³. Водночас дослідження свідчать, що попри офіційну риторику щодо «високої громадської активності трудящих», профспілки стали інструментом ідеологічного контролю та централізованого управління у системі радянської влади.

Виклад основного матеріалу. У 1921 р. професійні спілки було реорганізовано за галузевим принципом: «одне виробництво – одна профспілка». Наприкінці року в Україні функціонували вже 24 галузеві профспілки.

У січні 1922 р. II Всеукраїнською конференцією профспілок вищим профспілковим органом України було проголошено Південбюро. На II Всеукраїнському з'їзді профспілок, що проходив у Харкові 3-8 листопада 1924 р., керівним органом спілкових організацій було визначено Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС). Остання підпорядковувалася

¹ Костюк Є. Профспілки УСРР-УРСР у тоталітарній системі влади: 20-30-ті рр. XX ст. // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2017. Т. 28, № 1. С. 19-24.

² Мовчан О. Профспілкове будівництво в УСРР (1920-1928) // Український історичний журнал. 2000. № 5. С. 71-128.

³ Проценко В.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність освітянської профспілки під час виборів до рад у 1920-х рр. // «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 166-169.

Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС), хоча формально вважалася самостійною структурою. Бюро або уповноважені центральних комітетів всесоюзних галузевих профспілок перетворювалися на Всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган – рада секретарів ВУК.

Станом на середину 1920-х рр. організаційна структура виробничих профспілок мала подвійну будову, будучи сформованою на регіональному та галузевому рівнях. Найвищим органом профспілок України був Всеукраїнський з'їзд, а найвищим виконавчим органом була Всеукраїнська рада професійних спілок, яка підпорядковувалася Всесоюзній центральній раді професійних спілок. На регіональному рівні управління здійснювалося губернськими (надалі – окружними, обласними) профспілковими радами. Виконавчими органами цих рад були президії. Керівництво галужевими профспілками здійснювали їхні Всеукраїнські комітети, що мали свої регіональні відділення. Низовими органами професійних спілок на промислових підприємствах були профспілкові осередки – фабрично-заводські комітети (ФЗК)⁴.

На початку 1920-х роках відбувалася чистка профспілок від опозиційних елементів, таким чином, щоб їх керівництво формувалося з лояльних до більшовиків осіб. Умови членства у радянізованих профспілках виключали «класово ворожі елементи», такі як колишні службовці поліції або релігійні діячі тощо⁵. З метою демонстрації дотримання демократичних принципів радянська влада періодично влаштовувала перевибори членів правлінь профспілкових організацій. Основною метою перевиборів визначалося не лише вивірене оновлення складу профспілкових органів, а насамперед перевірка їхньої діяльності та зміцнення компартійного керівництва в їх структурі. Для цього передбачалося призначення до складу заводських, шахтарських і місцевих комітетів осіб, здатних, на думку більшовиків, ефективно організовувати роботу та які користувалися у середовищі трудових колективів значним рівнем авторитету. Особлива увага приділялася залученню до роботи профорганів безпартійного активу, зокрема в неіндустріальних секторах господарства. Це мало не лише розширити соціальну базу профспілок, але й створити умови для поступової ідеологічної інтеграції таких працівників у комуністичну систему координат. Для досягнення поставлених цілей влада намагалася забезпечити максимальну участь працівників у перевиборчому процесі. На великих підприємствах передбачалося запровадження делегатських зборів, організованих за цеховим, змінним або виробничим принципом. Перед початком перевиборів серед робітників відбувалося проведення широкої інформаційної кампанії. На підприємствах, у цехах і майстернях влаштовувалися збори працівників, де обговорювалися питання ролі профспілок у покращенні виробництва. У перевиборах мали брати активну участь молодь і жінки – як соціальні групи, що потребували особливої уваги й інтеграції в політичне життя⁶. Як бачимо, диктат правлячої партії у кадровій політиці спритно приховувався інсценуванням виборності профспілкового керівництва і представництвом у складі висуванців від КП(б)У різних соціальних верств населення⁷.

⁴ Костюк Є. Профспілки УСРР-УРСР... С. 20–21.

⁵ Ibid. С. 20.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2203. Арк. Ззв.

⁷ Мовчан О. Профспілкове будівництво в УСРР (1920–1928)... С. 82.

Керуючись рішеннями XII з'їзду РКП(б) про коренізацію управлінського апарату в національних республіках, III Всеукраїнська конференція профспілок (травень 1922 р.) намітила перші кроки з українізації профспілкового апарату. До 1924 р. на українську мову планувалося перевести діловодство в українських за національним складом профспілках⁸.

Станом на 1926 р. діловодство було українізовано в половині фабзавкомів республіки, 44% – вели його на російській, а інші на єврейській та інших мовах. Майже повністю українізували канцелярську роботу первинні осередки профспілки сільськогосподарських робітників, на 60% – працівників розумової праці, на 41% – зв'язківців і транспортників, на 27% – індустріальних робітників і на 24% – працівників сфери обслуговування. Найбільш слабким ланцюгом українізації була масова робота профспілок. За виключенням спілок «Всероботос» і «Всеробітземліс», вона майже повсюдно здійснювалася російською мовою. Навіть в українізованих спілках державна мова використовувалася тільки у сільській місцевості так званих українських округів (територія колишніх Волинської, Подільської, Полтавської і Київської губерній)⁹.

Радянська влада залучала профспілки до участі у різноманітних політичних кампаніях. Зокрема пріоритетного значення влада надавала агітаційно-роз'яснювальній роботі під час підготовки та проведення виборів. До влаштування виборчої кампанії комуністи воліли залучати освітянську профспілку. Освітян включали до складу виборчих комітетів, вони проводили лекції, агітували на батьківських зборах, брали участь у різноманітних змаганнях та акціях, зокрема відраховувати власні кошти із заробітної платні на преміювання кращих осіб, які були задіяні у підготовці перевиборів рад¹⁰.

З метою контролю за сільськогосподарською діяльністю загнаного до колгоспів селянства радянська влада залучала профспілки різноманітних підприємств до шефства над колективними господарствами різних типів. Проте переобтяжені виконанням інших директив влади, профспілки у переважній кількості випадків виявляли байдужість до цього напрямку своєї діяльності. Профспілкові організації банально не цікавилися питаннями організації сіви у колгоспах підшефних районів. У зв'язку з цим президія ВУРПС у постанові від 3 вересня 1933 р. закликала профспілки негайно надати підшефним селам конкретну допомогу щодо організації ними необхідних польових робіт. Зокрема документ містив заклик: «Профорганізаціям розгорнути у підшефних районах, селах рішучу боротьбу з опортуністичними, шкідливими спробами низки колгоспів установити черговість сільськогосподарських робіт. Організувати перевірку ремонту сільськогосподарських машин, щоб негайно домогтися його завершення»¹¹.

На профспілки влада покладала завдання щодо забезпечення набуття робітниками підприємств різних галузей певних кваліфікацій. Також профспілки мали слідкувати за тим аби уникати поширення випадків залучення робітників вищої кваліфікації на посади з меншою заробітною платою. Проте не завжди їм цього вдавалося досягти. Причиною ставала низький рівень компетентності керівництва самих профспілкових організацій. У середині

⁸ Ibid. С. 84.

⁹ Ibid. С. 88.

¹⁰ Проценко В.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність... С. 167.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2605. Оп. 4. Спр. 11. Арк. 112.

1933 р. із 278 робітників «Азовсталі», яких було відкомандировано покращити свої кваліфікаційні здібності до інших заводів, продовжити працювати на підприємстві вирішило залишитися 183 особи. Решта робітників, на підготовку яких було витрачено значні кошти, вирішили змінити місце праці. Причиною такого вибору стала неувважність заводської профспілкової організації до побутових і матеріальних потреб робітників¹². З метою зменшення рівня плинності робочої сили профспілки активно використовували метод «добровільного» взяття робітниками зобов'язань не полишати місця роботи. Це знайшло відображення у постанові ВЦРПС від 17 серпня 1930 р. про «самозакріплення» робітників. Звісно, що взяття на себе робітниками «самозакріплювальних» зобов'язань відбувалося під тиском профспілкових органів і було лише вдавано добровільним. Внаслідок цих жорстких заходів упродовж 1930-1932 рр. рівень плинності робочої сили у промисловості УСРР зменшився майже вдвічі, а надалі також виявляв тенденцію до зниження. Проте невідомо, чи це насправді справило позитивний вплив на розвиток виробництва¹³.

Профспілки акумулювали значні кошти, адже кожен їх член мав щомісячно сплачувати грошові внески. Проте члени профспілкових організацій досить часто несвоечасно сплачували кошти. Так, план збору членських внесків протягом перших п'яти місяців 1933 р. було виконано на 81,3%. Недобір членських внесків за зазначений період склав 7 млн. крб., що обумовлювалося відсутністю оперативного керівництва виконанням вимог фінансового плану. Крім того не всі робітники були членами профспілок. Якщо до складу профспілок входило 83% шахтарів, то скажімо серед працівників деревообробної промисловості було лише 69% власників профспілкового квитка¹⁴.

Діяльність профспілок на промислових підприємствах включала участь у роботі виробничих нарад, у складанні планових показників розвитку промисловості на рівні галузі, підприємства та цеху, у визначенні норм виробітку, координації винахідницького та раціоналізаторського руху, налагодженні системи наукової організації праці. Значну роль в економічній роботі професійних спілок відігравало запровадження плановості у виробничі та трудові процеси, що розглядалося компартійною владою і спілковим керівництвом як одне з пріоритетних завдань у їхній роботі

Зокрема, профспілкові органи у сфері виробничого планування зосереджували свою увагу на розробленні промислово-фінансових планів підприємств (промфінпланів). Розроблення та реалізація промфінпланів відбувалася у контексті планової частини економічної роботи професійних спілок. Для забезпечення ефективного розроблення та реалізації промфінпланів силами фабзавкомів на початку 1930-х рр. на промислових підприємствах УСРР були створені планово-оперативні бригади, які функціонували при окремих цехах. Вони у своїй роботі взаємодіяли з плановими осередками фабрик і заводів.

Силами профспілкових органів упродовж першої половини 1930-х рр. здійснювалося опрацювання технічних планів розвитку промислових підприємств. Профспілкові працівники допомагали господарським органам у справі техніко-економічного обґрунтування показників промфінпланів. Для цього силами профспілок формувалися спеціальні «бригади сприяння»¹⁵.

¹² ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 4. Спр. 11. Арк. 122.

¹³ Костюк Є. Профспілки УСРР-УРСР... С. 22.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 4. Спр. 11. Арк. 207.

¹⁵ Костюк Є. Профспілки УСРР-УРСР... С. 21.

Висновки. У 1920-1930-х рр. професійні спілки в Україні зазнали докорінної трансформації: із організацій, які формально декларували захист соціально-трудових прав робітників, вони поступово перетворилися на складову частину радянської тоталітарної системи. Через централізацію управління, кадрові чистки, запровадження практики формального «виборчого» оновлення складу, а також широкомасштабну агітаційну діяльність, профспілки фактично втратили автономію та стали інструментом реалізації волі правлячої партії.

Участь профспілок у модернізації промисловості, запровадженні позаекономічного стимулювання праці, контролі за дисципліною, організації виробничих планів, українізації управлінського апарату та залученні до політичних кампаній свідчить про глибоку вбудованість цих структур у механізми радянської влади. Попри збереження зовнішніх ознак демократичності, профспілковий рух в УСРР функціонував у межах жорсткого партійного контролю та ідеологічної мобілізації.

Досвід діяльності профспілок міжвоєнної доби є важливим для осмислення процесів формування державної політики у сфері праці, особливо з огляду на сучасні виклики у сфері профспілкової демократії, автономії та ефективного представництва інтересів працівників у посттоталітарному суспільстві.

Mykola Vyhovskyi, Viktor Dotsenko, Mykhailo Zholob

Trade Unions in the Soviet Government System: The Experience of the Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the transformation of trade unions in Soviet Ukraine throughout the 1920s and 1930s. It explores how trade unions evolved from autonomous bodies representing workers' rights into institutional components of the Soviet totalitarian regime. The authors outline the stages of institutional development, highlighting the reorganization of unions by sector, the creation of hierarchical structures such as the All-Ukrainian Council of Trade Unions, and the subordination of local unions to central Soviet authorities. Special emphasis is placed on the Bolshevization of trade unions, which entailed the political purging of leadership, the integration of loyal party members, and the restriction of membership to ideologically suitable individuals. The study also considers how trade unions became vehicles for implementing Communist Party policies, from orchestrated elections and agitational campaigns to control over labour mobility and the dissemination of propaganda. The Ukrainization of the trade union apparatus is examined within the broader context of Soviet nationalities policy, revealing both efforts and limitations in promoting the Ukrainian language and personnel in union activities.

The article further investigates trade unions' role in industrial modernization, including their participation in economic planning, development of industrial-financial plans, and creation of support brigades for technical and organizational tasks. Trade unions also assumed responsibility for vocational training, workforce stabilization through so-called 'voluntary' job-retention pledges, and oversight of workplace discipline. Financial aspects of trade union

operations are analyzed, with particular attention to the challenges in collecting membership dues and the implications for organizational efficiency.

The study highlights the growing gap between the declared democratic nature of trade unions and their real function as instruments of ideological and administrative control. This contradiction is made evident in practices such as forced participation in elections, symbolic inclusion of women and youth, and neglect of actual worker welfare. By drawing on archival sources and adopting an interdisciplinary approach that combines political history with socioeconomic analysis, the authors offer new insights into the functioning of power hierarchies in Soviet labour institutions. The historical experience of trade union transformation in the Ukrainian SSR is presented as a critical lens through which to examine contemporary issues of autonomy, representation, and democratic function in Ukraine's labour movement. The study encourages a reassessment of the trade union legacy in the post-totalitarian context and invites reflection on the structural factors limiting trade union efficacy today.

Keywords: public associations, trade unions, Soviet government, state policy, ideology, campaigns, patronage, Ukraine, USSR